

Azərbaycan paleolit məktəbinin banisi

Arxeoloji mənbələr tarixin güzgüsüdür. Əgər yazılı mənbələri saxtalaşdırmaq mümkündürsə, arxeoloji mənbələrlə bu cür davranmaq qeyri-mümkündür. Məhz buna görə də dünya alimləri tarixin tədqiqində arxeoloji mənbələrə daha çox üstünlük verirlər. Lakin arxeoloji mənbələr bilikli, geniş məlumatlı və dərin savadlı arxeoloq əlinə düşəndə daha böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir, tarixi həqiqətlər necə varsa, eləcə ortaya qoyulur. Arxeoloji mənbələr, tarixi abidələr savadsız, naşı tədqiqatçı-arxeoloq əlinə düşsün, elmi-dəyərini itirir, ona görə də yüz illər boyu toxunulmaz şəkildə, torpaq altında qalsa yaxşıdır... Bu fikirləri özünə əsas meyar hesab edən Məmmədali Hüseynovun 2022-ci il aprelin 3-də 100 yaş tamam olur.

Məmmədali Murad oğlu Hüseynov Azərbaycan paleolit məktəbinin banisi, dünya şöhrətli Azix paleolit düşərgəsinin ilk tədqiqatçısıdır. Onun apardığı arxeoloji kəşfiyyat və tədqiqat işləri nəticəsində Azərbaycan ərazisində qədim insan düşərgələrinin mövcudluğunun tarixi 1.2 milyon ildən artıq olduğunu sübuta yetirmişdir. Məhz buna görə də o, Azərbaycan arxeologiyaya elminin patriarxi hesab olunur. Məmmədali Hüseynov 1922-ci il aprelin 3-də Qazax rayonunun Mollacəfərli kəndində anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirən kimi hərbi xidmətə çağırılmışdır. 1941-1945-ci illərin qanlı döyüşlərindən keçən M.Hüseynov sağ-salamat doğma Vətənə qayıtmışdır.

Məmmədali Hüseynov 1946-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinə qəbul olunmuşdur. 1951-ci ildə universiteti bitirərək Azərbaycan Tarixi Muzeyində əmək fəaliyyətinə başlamışdır.

Hələ universitetdə oxuyarkən Məmmədali Hüseynovun əsas arzusu Azərbaycan ərazisini qarış-qarış gəzib daş dövrü abidələrini müəyyən etməkdən ibarət olmuşdur. Məhz bu məqsədlə o, 1953-cü ilin noyabr ayında görkəmli paleolitşünas alim, professor S.N.Zamyatinin ilə birlikdə Azərbaycanın Şamaxı, Mərzə və Qazax rayonları ərazisində daş dövrü abidələrini öyrənmək məqsədi ilə arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmışdır. Kəşfiyyat işləri zamanı ən yaxşı elmi nəticə Qazax rayonunun Damcılı düşərgəsindən əldə olunmuşdur. Düşərgədə aparılan arxeoloji kəşfiyyat qazintısı zamanı daş dövrünün mustye, mezolit və neolit mədəniyyətlərinə aid arxeoloji və paleontoloji məmulatlar aşkar olunmuşdur. Bunun nəticəsində 1881-ci ildə Tiflisdə V arxeoloji qurultayda qəbul olunmuş Azərbaycanda daş dövrü abidələrinin olmadığı haqqında qərarın əsassız olduğu elmi faktlarla sübuta yetirilmişdir.

Azərbaycan ərazisində qədim insan məskənlərinin geniş şəkildə öyrənilməsi üçün 1956-cı ildə Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Tarixi Muzeyində M.Hüseynovun rəhbərliyi altında paleolit arxeoloji ekspedisiyası təşkil olunmuşdur. Onun rəhbərliyi altında 1956-1958-ci illərdə Qazax rayonu ərazisində olan Damcılı mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntı işləri aparılmış və paleolit mədəniyyətinə aid zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. 1958-ci ildə M.Hüseynov Qazax rayonu ərazisində kəşfiyyat işləri aparmış və Daşsalahlı mustye düşərgəsini aşkar etmişdir. Daşsalahlı düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı mustye mədəniyyətinə aid zəngin elmi materiallar tapılmışdır.

Məmmədali müəllim 1960-cı ildə Tbilisidəki Arxeologiya, Etnoqrafiya və Tarix institutunun Elmi Şurasında "Aveydağ paleolit düşərgələri" adlı namizədlik dissertasiyasını müdafiə edərək tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır.

M.Hüseynovun ən böyük arzusu Qarabağ ərazisində paleolit düşərgəsi aşkar etməkdən ibarət idi. Elə bu məramla da 1960-cı ildə o, Qarabağın Quruçay və Köndələnçay sahillərində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmış və çoxtəbəqəli Azix və Tağlar paleolit düşərgələrini aşkar etmişdir.

Quruçay və Köndələnçay vadilərində, həmçinin Qarabağın dağlıq hissəsində karst mağaraları olduqca zəngindir. Lakin hələlik bu diyarda ən zəngin maddi-mədəniyyət nümunələrinə malik paleolit məskənləri Azix və Tağlar mağaralarında qeydə alınıb arxeoloji cəhətdən ən müasir elmi biliklər səviyyəsində tədqiq olunmuşdur. Çoxtəbəqəli Azix və Tağlar paleolit düşərgələri Quruçayın sol sahilində olub, Füzuli şəhərindən 17 kilometr aralıda, Tuğ çökəkliyində yerləşir. 1960-1986-cı illərdə Azix qədim insan düşərgəsində aparılan kompleks arxeoloji tədqiqatlar zamanı burada 10 arxeoloji təbəqə qeydə alınaraq tədqiq olunmuşdur. Elmi araşdırmalar zamanı Azix düşərgəsinin III, V-X təbəqələrindən 9 mindən artıq daş məmulatı və ovlanmış heyvanların 900 mindən artıq sümükləri tapılmışdır. Qarabağ diyarında aparılan elmi tədqiqatlar zama-

nı sübuta yetirilmişdir ki, hələ çox qədim zamanlardan bu ərazidə canlı həyatın inkişafı üçün əlverişli təbii coğrafi şərait olmuşdur. Ərazidə aparılan kompleks elmi tədqiqatlar göstərmişdir ki, hələ 2.5 milyon il bundan əvvəl Quruçay vadisi müxtəlif heyvanlarla zəngin olmuşdur. Eyni zamanda Quruçay vadisi, Azix və Tağlar düşərgələri yerləşən ərazidən qədim insanlar əmək alətləri hazırlamaq üçün xammal mənbəyi kimi istifadə etmişlər.

Azix paleolit düşərgəsinin qədim aşel mədəniyyətinə aid VI təbəqəsinin altında yerləşən çöküntülərdə 1973-1976, 1980-82, 1984 və 1986-cı illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ibtidai insanların hazırladığı əmək alətləri və 7 ədəd daşlaşmış heyvan sümüklərinin qalıqları və həmçinin minlərlə xırda gemiricilərin sümükləri qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Azix düşərgəsinin ən aşağı təbəqələrində aparılan qazıntılar zamanı 4 yeni arxeoloji təbəqə qeydə alınmış və düşərgədə qeydə alınmış təbəqələrin sayı 10-a bərabər olmuşdur. Azix paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı paleolit dövrünə aid yeni əmək alətləri tapılmışdır. Onların tədqiqi zamanı müəyyən edilmişdir ki, Cənubi Qafqaz, Yaxın Şərç və dünyanın digər paleolit düşərgələrindən belə əmək alətləri qeydə alınmamışdır. VII-X təbəqələrdən tapılmış daş məmulatının texniki-tipoloji tədqiqi zamanı yeni əmək alətləri qeyd alınmış və həmin tapıntıları Quruçay arxeoloji mədəniyyəti adı verilmişdir.

Azix paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış daş məmulatı içərisində əsas yeri əmək alətləri təşkil edir. Düşərgənin VII-X təbəqələrinin daş məmulatı içərisində çay daşlarından hazırlanmış kobud çapma alətləri çoxluq təşkil edir. Bununla yanaşı VII-X təbəqələrin daş məmulatı içərisində kobud əl çapaçları, kubvari alətlər, kobud qaşovlar və burma səthi yaxşı saxlanmış qəlpələr də qeydə alınmışdır. Aparılan elmi araşdırmalar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Azix qədim insan düşərgələrinin VII-X təbəqələrindən tapılmış daş məmulatı texniki və tipoloji cəhətdən ayrı-ayrı təbəqələrə görə özünəməxsus cəhətləri vardır. Xüsusilə düşərgənin VII-VIII təbəqələrindən tapılmış əmək alətləri VII-X təbəqələrdən tapılmış əmək alətlərindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. IX-X təbəqələrin daş məmulatı və onların içərisində qeydə alınmış alətlər daha primitiv və bəsit hazırladığı halda VII-VIII təbəqələrdən tapılmış daş məmulatı və əmək alətləri nisbətən inkişaf etmiş və ona görə də bu təbəqələrdən yeni təkmilləşmiş alətlər qeydə alınmışdır.

Azix paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən tapılmış daş alətlər əsasən çay daşlarından hazırlanmış və kənar hissələrdən mərkəzə doğru vurub qoparmaq üsulu ilə kobud formada hazırlanmışlar.

Çoxtəbəqəli Azix paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən tapılmış daş məmulatı içərisində çəkisi 2.5-3 kq ağırlığında olan 5 ədəd nəhəng, kobud çapma alətlər qeydə alınmışdır. Aparılan tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, Azix düşərgəsinin qədim sakinləri bu alətlərdən özlərinin gündəlik həyatında və ovçuluq təsərrüfatında istifadə etmişlər.

Azix paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqlarının mühüm elmi əhəmiyyəti vardır. Çünki ilk dəfə olaraq həmin maddi mədəniyyət qalıqları əsasında Azix paleolit düşərgəsində ibtidai insanların ilkin məskunlaşmasını söyləməyə zəmin yaranmışdır. Qarabağın Quruçay və Köndələnçay sahillərində aparılan kompleks tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, ibtidai insanların həyatında düşərgənin yaxınlığından axan Quruçayın mühüm rolu olmuşdur. Ona görə ki, Qarabağın Quruçay vadisi ibtidai insanların əmək alətləri hazırlamaq, ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olmaları üçün xammal mənbəyinə malik olmuşdur. Xüsusilə Qarabağın Quruçay vadisində ən qədim zamanlardan etibarən Azərbaycanın ilk sa-

kinlərini əmək alətləri hazırlamaq üçün kvars, kvarsit, bazalt, çaxmaq, felzit, yaşma və digər çay daşları mövcud olmuşdur. Məhz buna görə də qədim Azix paleolit düşərgəsinin ibtidai sakinləri daşdan əmək alətlər hazırlamaq məqsədilə təbii çay daşlarının quruçay vadisindən toplayıb istifadə etməyə başlamışlar. Düşərgənin VII-X təbəqələrindən tapılmış daş məmulatı içərisində istehsal tullantıları olduqca az miqdarda qeydə alınmışdır. Bunun əsasında demək olar ki, Azix paleolit düşərgəsinin ən qədim sakinləri düşərgədə məskunlaşmadan çox-çox əvvəllər Quruçay və Şərçi Afrikadan miqrasiya etmiş ibtidai insanlar Quruçay vadisində məskunlaşaraq çay daşlarından özlərinə əmək alətləri hazırlamış özlərinin iqtisadi tələbatını ödəmək üçün ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olmuşlar. Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Azix paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrində tapılmış daş məmulatlarının texniki-tipoloji xüsusiyyətləri, kobud çapma alətlərinin hazırlanma xüsusiyyətləri dünyanın digər paleolit düşərgələrindən tapılmış artefaktlardan fərqlənirlər. Məhz bu cəhətlərə görə VII-X təbəqələrdən tapılmış daş məmulatları əsasən yeni bir arxeoloji mədəniyyət qeydə alınmış ona quruçay arxeoloji mədəniyyəti adı verilmişdir. Bu gün əminliklə deyə bilərik ki, dünyanın savadlı paleolitşünas alimləri quruçay arxeoloji mədəniyyətinə və Azix düşərgəsindən qeydə alınmış digər arxeoloji mədəniyyətlərə aid çap olunmuş əsərlərə istinadlar edirlər.

Azərbaycan alimlərinin apardıqları kompleks tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, Qarabağın Quruçay vadisi ibtidai insanların məskunlaşması üçün zəruri olan bütün təbii nemətlərə malik olmuşdur. Məhz buna görə də Şərçi Afrikadan miqrasiya etmiş ibtidai insanlar Quruçay vadisində məskunlaşaraq çay daşlarından özlərinə əmək alətləri hazırlamış özlərinin iqtisadi tələbatını ödəmək üçün ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olmuşlar. Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Azix paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrində tapılmış daş məmulatlarının texniki-tipoloji xüsusiyyətləri, kobud çapma alətlərinin hazırlanma xüsusiyyətləri dünyanın digər paleolit düşərgələrindən tapılmış artefaktlardan fərqlənirlər. Məhz bu cəhətlərə görə VII-X təbəqələrdən tapılmış daş məmulatları əsasən yeni bir arxeoloji mədəniyyət qeydə alınmış ona quruçay arxeoloji mədəniyyəti adı verilmişdir. Bu gün əminliklə deyə bilərik ki, dünyanın savadlı paleolitşünas alimləri quruçay arxeoloji mədəniyyətinə və Azix düşərgəsindən qeydə alınmış digər arxeoloji mədəniyyətlərə aid çap olunmuş əsərlərə istinadlar edirlər.

Məmmədali müəllim 1968-ci ildə Azix düşərgəsinin V təbəqəsində apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı əmək alətləri ilə birlikdə qədim insan çənəsi tapmışdır. Professor D.Hacıyev çənə üzərində apardığı elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən etmişdir ki, həmin çənə 350 min il bundan əvvəl burada yaşamış 30-35 yaşlı qadına məxsusdur. M.Hüseynov Azix düşərgəsinin ən aşağı təbəqələrində apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı mühüm elmi əhəmiyyətə malik maddi mədəniyyət nümunələri aşkar etmişdir. Aşağı təbəqələrin daş məmulatı arasında 2-3 kiloluq nəhəng kobud çapma alətlər diqqətə layiqdir. Hələlik ölkəmizin ərazisində olan paleolit düşərgələrindən belə alətlər qeydə alınmamışdır. Həmin əmək alətlərini Azix tipli kobud çapma alətlər adlandırmaq olar.

Kompleks elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Azix qədim insan düşərgəsində Quruçay mədəniyyəti dövrü uzunmüddətli inkişafdan sonra qədim aşel mədəniyyəti ilə əvəz olunmuşdur.

Məmmədali Hüseynovun rəhbərliyi altında aparılan tədqiqatlar zamanı respublika ərazisində zəngin paleolit düşərgələri aşkar olunmuş və nəticədə Azərbaycan paleolit məktəbi yaradılmışdır.

M.Hüseynovun 1985-ci ilin oktyabr ayında Kiyev şəhərində "Azərbaycanın qədim paleoliti" adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə edərək tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsinə almışdır. 1987-ci ildə ona professor elmi adı verilmişdir. 1971-1994-cü illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Daş dövrü arxeologiyası şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. Eyni zamanda, Məmmədali müəllim Bakı Dövlət Universitetində dərs demiş və 1976-1993-cü illərdə tarix fakültəsində təşkil olunmuş Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasının müdiri olmuşdur.

Professor M.Hüseynov beynəlxalq elmi konfranslarda Moskva, Leningrad, Kiyev, Tbilisi və digər şəhərlərdə dəfələrlə elmi məruzələr edərək Azərbaycan ərazisində qeydə alınmış paleolit düşərgələrinin arxeoloji mədəniyyətlərinin xarakterik xüsusiyyətlərini ətraflı şərh etmişdir.

Professor M.Hüseynov 6 kitab və 100-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Məmmədali müəllim yaradıcılığının ən məhsuldar bir vaxtında - 1994-cü il iyulun 5-də vəfat etmişdir. Lakin onun yaratdığı Azərbaycan paleolit məktəbinin məzunları bu gün də professor M.Hüseynovun xatirəsini əziz tutur, arzularını həyata keçirmək yolunda uğurlu tədqiqat işləri aparırlar. Təsədüfi deyildir ki, həmin məktəbin nailiyyətlərini Avropada və dünyanın digər ölkələrində yüksək qiymətləndirirlər. Elə bu səbəblərin müəllifinin 2001-2005-ci illərdə Beynəlxalq INTAS-2000 proqramı üzrə Avropa alimləri ilə birgə apardığı elmi tədqiqat işləri nəticəsində əldə olunmuş elmi nailiyyətlər də dediklərimizə əyani sübutdur.

Bu gün dünyanın müxtəlif ölkələrində paleolitşünas alimləri Məmmədali Hüseynovun yaratdığı paleolit məktəbinin çap etdirdiyi əsərlərə istinad edirlər.